

K SYSTÉMOVÉ ANALÝZE STŘEDOVĚKÝCH MĚST

FRANTIŠEK HOFFMANN

Uplatnění systémové analýzy znamená novou etapu studia středověkých měst. Je proto účelné alespoň nastínit vývoj tohoto studia u nás, jeho hlavní výsledky a zároveň se pokusit o vymezení některých pojmů.¹⁾

1) Vývoj městské historiografie nebyl dosud samostatně zpracován, ale dostalo se mu dílčí pozornosti v přehledných dějinách našeho dějepisectví.²⁾ Zájem o města u nás je časově omezen samou dobou jejich vzniku od 13. století. Ve středověku však nelze mluvit ani podle dobových měřítek o studiu měst v náročnějším slova smyslu. Jednak se o nich objevovaly všeobecné zmínky, vyznívající v souladu s biblí většinou negativně, jednak jednotlivé zmínky o osudech různých měst. Zřetelněji obrazila městskou problematiku poezie, beletrie a některé druhy naučné literatury. Ojedinelé se objevovaly městské sebereflexe v literárním žánru chval měst, ale mnohem výrazněji vystupoval městský život v nejrůznějších kritikách jednotlivých vrstev městské společnosti.

Živěji se rozvíjely práce o jednotlivých městech v podobě kronik během 15. a zejména od 16. století. K hlavním střediskům kronikářské činnosti, dosud plně nezhodnocené, náležela Praha, Cheb, Plzeň, Hradec Králové, Jihlava, Brno, Olomouc i další města. Tyto kroniky zůstávaly v rukopisech a zájem o ně jen zřídka překračoval hranice města, takže již z tohoto důvodu nebyly vydávány tiskem.

Teprve v prvních stoletích novověku Václav Hájek z Libočan, Bartoloměj Paprocký z Hlohol a Pavel Stránský ze Zap učinili náběhy k popisu českých měst v pracích širšího zaměření, Paprocký též k nástinu jejich vzniku a historie. Podobný přístup k městské problematice trval potom až do 18. století. V netištěných dílech J. Kr. Bořka se již projevoval výrazný zájem o hospodářské postavení měst.

Teprve v osvětském období, za nástupu kritické historiografie, docházelo k proměně i v městském dějepisectví. Některé práce o dějinách jednotlivých měst zůstávaly nadále na úrovni kronik, jiné tuto mez začínaly překračovat, takže můžeme mluvit o prvních městských historících. Zároveň doba dozrávala k tisku těchto prací. Karel Josef Biener z Bienenberka, František Jelínek, František Švenda, Josef Vojtěch Sedláček, František Novotný se věnovali dějinám Hradce Králové, Litomyšle, Dvora Králové, Plzně, Mladé Boleslavi. Obdobně tomu bylo na Moravě a ve Slezsku. V jiných městech, například v Jihlavě, pokusy o tisk ztroskotaly. Průkopníci městských dějin měli četné nástupce a pokračovatele, takže do první světové války téměř žádné město a městečko nezůstalo bez zpracování vlastních dějin a s určitým časovým odstupem byly jeho děje zachyceny třeba i několikrát.

V náročnějších pracích o jednotlivých městech se rodilo během 19. sto-

¹⁾ V tomto nástinu upouštím až na výjimky od podrobnější poznámkové dokumentace, neboť řada otázek by vyžadovala samostatná pojednání.

²⁾ František KUTNAR (a Jaroslav MAREK), *Dějiny českého a slovenského dějepisectví*, I—II, Praha 1973, 1977. Partie o regionálním městském dějepisectví jsou nevyrovnané a neúplné.

letí vědecké zkoumání měst a jejich dějin. Během druhé poloviny 19. a první poloviny našeho století si udržovala tato produkce obdobný metodický postup a ideové zaměření. Jeho jádrem bylo úsilí o poznání minulosti města, vyzvednutí světlých stránek a připomenutí pohrom a strastí. V různé míře vystupovala národnostní tendence česká i německá. Úhrnem práce směřovaly ke shromáždění dosažitelných poznatků o minulosti města a v různém stupni k jejich kritickému zhodnocení. Práce vyšší úrovně usilovaly o vědomý pozitivistický přístup.

Z této produkce je třeba připomenout alespoň několik nejzávažnějších děl. Václav Vladivoj Tomek napsal své Dějiny Prahy v duchu přísného objektivismu, shrnul v nich množství historické látky a věnil je do širších souvislostí. Rozsáhlé práce obdobného rázu najdeme v Dějinách Klavdiov od Jindřicha Vančury nebo u Františka Teplého, jenž napsal Dějiny Jindřichova Hradce a dalších měst. K tomu se připojilo několik městských monografií Augusta Sedláčka. Městské dějepisectví tohoto druhu vyvrcholilo monumentálními Dějinami Pelhřimova Josefa Dobiáše. V obdobném pozitivistickém duchu začal psát své Dějiny Litomyšle Zdeněk Nejedlý, který později podal v jediném svazku osobitou syntézu historie téhož města se značně subjektivním hodnocením skutečností.

Na Moravě se vyvinula soustavnější organizace regionální historiografie. Ve Vlastivědě moravské, která od sklonku 19. století dosáhla několika desítek svazků podle soudních okresů, jsou zachyceny popisy i dějiny jednotlivých měst. Vedle toho vznikaly další městské monografie.

Podobně se rozvíjela i tehdejší městská historiografie německá. Kromě četných prací o městech v Čechách uveďme alespoň dějiny Jihlavy Ch. d'Elverta, Brna B. Bretholze, Olomouce J. Kuxe. Ze slezských měst patřilo nejvíce pozornosti Opavě.

Z hlavního proudu městské historiografie zaměřené na dějiny jednotlivých měst se jen pomalu začínaly vyčleňovat během 19. století práce obecnějšího zaměření, které se zpravidla omezovaly na určitý časový úsek anebo na některé stránky městského života. Tak je tomu například ještě v knížce F. J. Zoubka o zakládání měst v Čechách z roku 1878, v obdobných soudobých pracích německých a také v historiografii moravské a slezské.

Teprve od posledních desetiletí 19. století se začínaly v obecném pozitivistickém pojetí v dějinách měst úhrnnějšího zaměření zřetelněji vyhraňovat metodické a metodologické přístupy. Studium měst ovlivňovalo nejprve právnícké hledisko předních historiků, kteří se zabývali obecnými otázkami jejich dějin. Právnícké pojetí se tak stalo první vyhraněnou metodologií a zároveň etapou studia městských dějin. K předním představitelům tohoto směru patřili Jaromír Čelakovský, Bohuš Rieger, Jan Kapras, z německé strany Johann Adolf Tomaschek a především Adolf Zycha, později Otto Peterka a Wilhelm Weizsäcker. Čelakovský vytyčil plán velké ediční sbírky právních pramenů českých měst, jenž se zčásti realizoval kodexem listin, na kterém se potom podílel zejména Antonín Haas. Čelakovského plán znamenal největší organizační čin české městské historiografie, a to jak v plánovaném neuskutečněném rozsahu, tak i ve skrovnější realizované části. Vydávání městských knih uvázlo na ojedinelých edicích. Souběžně se rozvíjelo vydávání listinářů měst převážně německými, ale též českými historiky.

V tomto směru pokračoval od počátku 20. století velkým úsilím o hlubší poznání práva, správy, znaků a pečeti, ale i národnostního a kulturního vývoje měst Václav Vojtíšek. Stručný přehled, první souborné vyličení vývoje českých měst v našem dějepisectví,³⁾ představoval pouhý výtah z obsažnější práce zaměřené na právní a stavební vývoj i osudy některých měst, kterou autor nakonec nevydal, ačkoli již byla z větší části vysázena v tiskárně.⁴⁾ Kromě nepříznivých vnějších podmínek k tomu snad vedla sebekritičnost a poznání, že se studium měst rozšířilo novými směry a nabylo kvalitativně nové povahy.

Vedle převládajícího právního proudu se obracel jiným směrem Zikmund Winter, inspirovaný německou školou kulturně historickou. Jeho souhrnné práce o českých městech 13.—17. století přinesly neobyčejné množství pramenného materiálu, ale nepodaly výklad základních jevů a stránek městského života. Platí to i o jeho poslední, posmrtně vydané práci, Zlatý věk měst českých z roku 1913, která je věnována kromě středověku zejména období předbělohorskému.

Přibývaly nové oblasti studia a vedle historiografie přicházely významné podněty z dalších vědeckých oborů. Zatím jenom ojedinělými poznatky přispívala archeologie. Rozsáhlejší poznatkovou matérii přinášel národopis zejména dílem Z. Wintra a Č. Zírta, ale toto studium se vyvíjelo odděleně od hlavního proudu bádání o městech.

Vcelku izolovaně postupovalo zkoumání měst i v dalších vědních odvětvích, zejména v geografii. Od popisného stadia se pokusil přejít ke stadiu „kausálnímu“ F. Říkovský.⁵⁾ Pod vlivem francouzských geografů vymezil řadu základních funkcí měst zejména podle soudobého hlediska, ale dotkl se i jejich historického vývoje. Pokračování jeho bádání zmařila smrt hned v počátcích okupace.

Městská historiografie ke své škodě nevzala do povědomí významnou sociologickou studii Innocence Arnošta Bláhy,⁶⁾ která v různých ohledech předjímala proslulou studii Maxe Webera z roku 1921.⁷⁾ Podala nástin vývoje města od starověku, vymezila „hmotnou organizaci“ měst a zejména jejich funkce hospodářskou, politickou, kulturněpsychickou.

Velmi časně se zabýval sociálními dějinami Čech včetně jejich měst německý historik Julius Lippert. Později jej následoval v hospodářské a sociální oblasti František Vacek. Hlavním představitelem nových směrů se však stal Bedřich Mendl, jehož plodné působení ukončila předčasná tragická smrt za okupace. Vydal řadu důležitých prací k dějinám Prahy, českých, moravských i slezských měst, jakož i vynikající edici knih počtů města Brna. Mendlovy práce se staly mezníkem ve vývoji naší městské

³⁾ Václav VOJTÍŠEK, *O českých městech*, Svazky úvah a studií č. 14, Praha 1940.

⁴⁾ Města (a měšťané), 127 sloupců. Dochováno v Archivu hl. města Prahy, V. Vojtíšek, Pozůstalost, inv. č. 2277, sign. III D 3, karton 75.

⁵⁾ František ŘÍKOVSKÝ, *Základy k sídelnímu zeměpisu Československa*. Spisy odboru Československé společnosti zeměpisné v Brně, řada 5 B, Brno 1939.

⁶⁾ Innocenc Arnošt BLÁHA, *Město. Sociologická studie*, Praha 1904. K tomu K. GALLA, I.A. *Bláha's sociological studies of the town*, SPFFBU XIX, 1970, G 14, s. 43—52.

⁷⁾ Max WEBER, *Die Stadt. Der Begriff und Kategorien*. Z dalších otisků: *Die Stadt des Mittelalters I.*, ed. C. HAASE. *Wege der Forschung*, Bd. 243, Darmstadt 1969, s. 34—59.

historiografie a přispívaly k tomu, že její těžiště se přenášelo z oblasti právní do oblastí hospodářské a sociální.

Po roce 1945 si razila cestu i v bádání o městech marxistická historiografie. Navazovala na Mendlovy podněty a soustřeďovala se k dějinám hospodářským a sociálním. Marxistický přístup přinesl první komplexní pohled na městskou problematiku. Ve vlastní historické produkci však jeho aplikace vedla nejednou ke zjednodušení, zploštění nebo i zkreslení. Projevovalo se to zejména zjednodušováním vztahu mezi základnou a nadstavbou, jednostrannou koncentrací na hospodářské a sociální složky, i tam zjednodušeným pojetím hlavních městských vrstev, zejména patriciátu a chudiny, jakož i měšťanské opozice.⁸⁾ Nejednou se autoři spokojovali s floskulí o městě jako cizím prvku ve feudální společnosti. Teprve později byl formulován celistvý marxistický pohled na městskou problematiku.⁹⁾

Zatímco již od šedesátých let pozornost k hospodářským a sociálním dějinám začínala ustupovat a teprve v osmdesátých letech se obnovovala,¹⁰⁾ neustále rostl přínos k poznání středověkých měst nejen zásluhou speciálních historických věd, zejména dějin literatury, dějin umění a obecně dějin kultury, ale i dalších samostatných vědních disciplín.

Velmi výrazným způsobem začala přispívat ke zkoumání měst historická archeologie. Dlouho se tam projevovala tendence rozšiřovat pojem města i na starší pravěké kultury, postupně se však omezoval na období keltské a velkomoravské, kdy některá sídliště je možné označovat jako „prvotní města“, se zárodečnými nebo v různém stupni vyvinutými funkcemi.¹¹⁾ Zejména od sedmdesátých let výsledky práce historických archeologů přispěly téměř převratným způsobem k poznání prostředí, ve kterém začínala vznikat středověká města, spolu se studiem osídlení k poznání přechodné fáze před vznikem měst, k období vznikání měst a posléze i k celé středověké etapě vývoje. Studium hmotných pozůstatků kombinované s užitím písemných pramenů podstatně prohloubilo obraz středověké městské společnosti.¹²⁾

Ve srovnání s archeologií se projevoval pro středověké období méně výrazně přínos národopisu. Zaměření převážně na menší města a městeč-

⁸⁾ Zejména František GRAUS, *Chudina městská v době předhusitské*, Praha 1949.

⁹⁾ Zejména Věra HROCHOVÁ, *Byzantská města ve 13.—15. století*. Příspěvek k sídelní topografii středověkého Řecka, AUC, Hist. et philos., Monographia 20, Praha 1967; Lučka KOBYLKOVÁ—Vlasta KUBIŠOVÁ, *Západoevropská historiografie o sociálně ekonomickém vývoji měst*, ČSČH 29, 1981, s. 581; Lučka KLUSÁKOVÁ, *Evropská města na prahu kapitalismu*, AUC, Phil. et hist., Monographia 104, 1984, Praha 1986, s. 16—24.

¹⁰⁾ Srovnej František HOFFMANN, *Struktura městského obyvatelstva v českých zemích do počátku 16. století*. In: *Struktura feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století*, red. J. Čierny, F. Hejl, A. Verbík, Praha 1984, s. 320—342. Z nových prací je třeba připomenout studie F. Šmahela k dějinám Tábora a řadu studií J. Čechury.

¹¹⁾ Kromě definic J. Böhma, V. Hrubého, J. Bouzka a dalších viz naposledy B. DOSTÁL, *Raně městské prvky hradiště Břeclavi — Pohanska*. In: *Rodná země*, Brno 1988, s. 146—155.

¹²⁾ Viz zejména sborník *Archaeologia historica*, dosud sv. 1—13, 1974—1987; *Urbes medii aevi*. *Investigationes archaeologicae*. XV. celostátní konference archeologů středověku, Praha 1984.

ka, jako na přechodné pásmo mezi venkovem a městem,¹³⁾ vedlo ve spolupráci s geografii k novému pokusu o definici nebo spíše charakteristiku města V. Scheuflerem.¹⁴⁾

Cezura v rozvoji sociologie se projevila i tím, že se dlouho neobjevovaly z tohoto vědního odvětví ani práce ke středověké městské problematice. Lze zaznamenat jen dílčí příspěvky k sociální skladbě středověkého města.¹⁵⁾

Nové impulsy dostával obor nazývaný urbanistika. Vyrůstal z praktických potřeb současných měst a postupně vyspíval k teoretickému vyjádření jejich problémů. Zároveň se nevyhnutelně obracel i do minulosti, kde se setkával zejména s dějinami umění a památkovou péčí. Od prvotního zaměření architektonického, technického a uměleckohistorického se urbanismus postupně rozšiřoval na vědu objímající komplexně veškerou městskou problematiku.¹⁶⁾ Z této oblasti vzešla také souhrnná díla věnovaná městům českých zemí, která však ve svých obecných částech zpravidla nepřekračují meze urbanistiky v užším slova smyslu a jen v nástiněch jednotlivých městských rezervací se dotýkají různou měrou též dalších stránek městského života.¹⁷⁾

Se zřizováním odborně vedených archivů a muzeí souvisel rozvoj práce na dějinách jednotlivých měst. Velké monografie dostala zejména Praha, Plzeň, Brno, Ostrava, Přerov, Uherské Hradiště. Některá města přikročila k projektům i konkrétní přípravě několikavazkového zpracování svých dějin. Přehledné historické shrnutí dostala mnohá další města, zejména na Moravě. Úroveň těchto prací je rozličná a jejich přínos pro poznání středověkých měst by vyžadoval samostatné zhodnocení. Je to široká škála knih metodologicky a metodicky náročných a stylisticky zvládnutých až po téměř komerční práce rychlého střihu nebo diletantské úrovně.

Je příznačné také pro naše bádání o dějinách měst, že v poměrně rozsáhlé produkci téměř úplně chybějí úvahy metodologické povahy. K výjimkám patří jen některé práce J. Hruzy zaměřené k urbanistice,¹⁸⁾ J. Kudrny o italských a jiných evropských městech, J. Kejře a několika dalších badatelů k počátkům našich měst. Na rozdíl například od polské městské historiografie máme jen skrovné náběhy k městské typologii, strukturálním modelům a dalším teoretickým otázkám.

S tím souvisí, že v městské historiografii nebyla programově uplatňována strukturální, případně strukturálně funkcionální metoda. Nesporné rozmnožení i prohloubení poznatků o středověkém městě díky naznače-

¹³⁾ *Venkovské město*. Sborník příspěvků z IX. strážnického symposia..., 2. sv., Uherské Hradiště 1986—1987.

¹⁴⁾ Tamtéž, s. 11—12.

¹⁵⁾ Práce K. Hrubého a M. Vidláka.

¹⁶⁾ Zejména v pracích O. Dostála, E. Hrušky, J. Hruzy, D. Líbala, J. Muka i dalších.

¹⁷⁾ Zejména Oldřich DOSTÁL a kolektiv, *Československá historická města*, Praha 1974. Též anglicky v řadě vydávané E. A. GUTKINDEM; J. HRŮZA, *Československá města*, Praha 1976; D. LÍBAL, *Starobylá města v Československu. Stavba jako obraz dějin*, Praha 1970; Kolektiv autorů, *Paměť měst*. Městské památkové rezervace v českých zemích, Praha 1981. Pro jednotlivá města tomu odpovídá ediční řada Státní památkové rezervace, Praha, Odeon, jež přesáhla již 30 svazků.

¹⁸⁾ J. HRŮZA, *Teorie města*, Praha 1965; TÝŽ, *Slovník soudobého urbanismu*, Praha 1977.

nému mezioborovému přístupu přímo vybízelo k teoretickému zobecnění, zejména když se ukazovala neudržitelnost některých dogmatických marxistických tezí a posléze byla uznána slučitelnost strukturálního i systémového přístupu s marxistickým pojetím. Setkáváme se jen s faktickým, vědomým i méně vědomým uplatňováním strukturální metody zejména v oblasti sociálních a kulturních dějin a v národopisných studiích. Tolik je jisté, že právě programové uplatnění tohoto směru mohlo znamenat ústrojně pokračování díla započatého B. Mendlem a další etapu středověké městské historiografie.

2) Heslovitý nástin ukázal, že naše středověká města se stala velmi brzy předmětem historického zájmu, který v posledních dvou stoletích dostával vědecký charakter a v několika vývojových etapách vyznačujících se rostoucí metodologickou i metodickou náročností přinesl nesmírné množství poznatků, jejichž bilanci nelze v tomto příspěvku podat. Pokusil jsem se o to v knize o českém středověkém městě.¹⁹⁾ Ukázalo se, že poznatkovou látku lze utřídit do několika hlavních tematických okruhů: prostředí, výstavba, obrana, hospodářství, společnost, právo a správa, kultura a život, dědictví středověkého města. Čtyři desítky kapitol pak vyjadřují hlavní otázky, k nimž je možné studium a jeho výsledky soustřeďovat. Při shromažďování a zpracování látky se projevilo, jak nerovnoměrně středověké město známe a v jakém rozpětí kolísá hodnota, spolehlivost a použitelnost jednotlivých poznatků.

Teprve v posledním desetiletí, kdy se probudil zájem o ekologické otázky, podnítil některé práce věnované vztahu měst a přírodního prostředí, kterému předtím věnovala pozornost jen geografie. Nové cenné práce vzešly zejména z dílen archeologů. Množství poznatků bylo nahromaděno k výstavbě měst, ale i v této oblasti zbývá objasnit mnoho otázek od vývoje městského domu a dalších prvků až po celkový stavební charakter hlavních typů měst. Obdobně je tomu u obrany měst. Od Mendlových dob bylo vykonáno velmi mnoho k poznání hospodářských a sociálních poměrů. Pozornost k těmto otázkám se ještě zvýšila v marxistické historiografii, ale ani v této oblasti nebyly uspokojivě objasněny namnoze ani základní problémy. V období, kdy převládalo právní pojetí, bylo nashromážděno mnoho poznatků o městském právu a správě, které byly rozmnožovány i v dalších desetiletích. Zbývá však vykonat ještě velmi mnoho, neboť se ukázalo, že i zdánlivě samozřejmé kategorie, jako jsou královská města, potřebují objasnění. Kulturním dějinám byla věnována pozornost od minulého století a trvala potom v různé intenzitě. Poslední dvě desetiletí přinesla zvýšení zájmu a nové pohledy na tuto širokou oblast, ale ve srovnání s jinými zeměmi se teprve znovu začíná věnovat soustavnější studium například dennímu a svátečnímu životu. Nevyrovnanost zpracování neposkytuje dobrý základ ani k výkladu celkového vývoje měst. Dokonce neexistuje ani solidní úhrnná práce o osudech měst v preferovaném období husitské revoluce, kdy hrála mimořádnou roli. Obdobná nevyrovnanost vládne i ve zpracování dějin jednotlivých měst, takže získat fakta a data použitelná ke srovnání je velmi nesnadné a za dané situace namnoze i nemožné.

¹⁹⁾ F. HOFFMANN, *České město ve středověku*. V tisku. Kniha zahrnuje také moravská města, v menší míře slezská.

Živelnost studia provázená pomíjením závažných stránek městského života i v posledních desetiletích souvisela kromě jiného s tím, že se u nás nevytvořilo aktivní středisko, které by orientovalo studium měst, jako je tomu v jiných zemích, zejména v NSR, Rakousku, ale i na Slovensku, a přispívalo k soustavnému zpracovávání městské tematiky. Činnost Komise pro dějiny měst při bývalém Ústavu československých a světových dějin ČSAV v Praze se po prvním rozběhu fakticky neprojevovala. Jen postupně dospívají k obecnějšímu zaměření konference o městských dějinách pořádané Archivem hlavního města Prahy. Za těchto okolností vzniká otázka, za jakých předpokladů lze uplatnit ve studiu našeho středověkého města systémový přístup, který znamená zvýšené nároky na kvalitu poznatků i na metody jejich zpracování.

3) Systémový přístup, metoda i metodologie, vycházející z kybernetiky a teorie systémů, v posledních desetiletích obecně pronikl do přírodních i společenských věd nemarxistického i marxistického zaměření.²⁰⁾ O jeho uplatnění v historiografii pojednávají v různé úplnosti nové úvody do studia historie.²¹⁾ Vynikajícím způsobem užil systémového přístupu J. de Vries v díle o urbanizaci Evropy v prvních stoletích novověku.²²⁾ U nás se uplatnil ve studiu měst zatím vzácně, a to u měst novověkých.²³⁾ K faktickému použití se přibližují poslední práce F. Šmahela věnované Táboru.

Systém je definován jako účelově vymezená množina prvků a množina vazeb mezi nimi, které společně určují vlastnosti celku. Systémová analýza znamená vlastně pořádací princip poznatků z dané oblasti. Důležité je vymezení celků a prvků hmotných i psychických, postižení jejich statických vztahů a dynamických funkcí. V určité oblasti zkoumání se postupně vytváří hierarchie systémů. Pro města je důležité zpracování postupu při analýze makrosystému u sídelních soustav a infrasystému u jednotlivých měst.²⁴⁾ Vedle verbálního či literárního výkladu se užívá modelů, jež mohou mít u prostých vztahů podobu grafů, ale dospívají též k náročnému vyjádření složitých společenských procesů.²⁵⁾

Systémová analýza vyžaduje odpovídající informační základnu. Z podaného letmého nástinu je zřejmé, že výsledky dosavadní městské historiografie k tomu nepostačují. Chybí dokonce i bibliografický přehled o této produkci.²⁶⁾ Má-li být využito moderních technických možností,

²⁰⁾ Viz například Jana PURŠOVÁ, *Vývoj systémových teorií společnosti*, Praha 1984.

²¹⁾ Srovnej například Miroslav HROCH a kolektiv, *Úvod do studia dějepisu*, Praha 1985, s. 212–214, kde systémový přístup je v podstatě zahrnut mezi metody strukturální.

²²⁾ J. de VRIES, *European urbanization 1500–1800*, London 1984.

²³⁾ Zejména G. ČELECHOVSKÝ a V. ŠIPLER, *Města jako systém*, Praha 1983. Viz též J. HRŮZA, *Slovník soudobého urbanismu*, Praha 1977, s. 258. Z dalších prací: František SVÁTEK, *Město Praha jako organizátor kulturního života české společnosti ve 2. polovině 19. století*, Documenta Pragensia 5, 1985, s. 124–128; Anna MAGDOLENOVÁ, *Systémový přístup v historickém výskumu so zretelem na dejiny kultury*, HČ 36, 1988, s. 241–247.

²⁴⁾ Srovnej stať V. ŠIPLERA v uvedené knize *Města jako systém*, s. 123 an., zaměřenou ovšem na současná města.

²⁵⁾ J. Topolski navrhl již v roce 1973 vypracování modelu pro historii Poznaně. F. SVÁTEK, *Město Praha jako organizátor*, s. 127.

²⁶⁾ Výběrová bibliografie obsahující na 800 titulů je připojena ke knize o českém městě uvedené v poznámce 19.

hlavně výpočetní techniky, což je u náročnějších úkolů systémové analýzy nezbytné, je třeba znovu věnovat pozornost historickému faktu ve vztahu ke zpracovávání informací a vytvářet k tomu i organizační předpoklady.

Ještě obtížnější je dosáhnout srovnatelných dat u vazeb a složitějších procesů. Srovnáváme-li například tabulky řemeslných odvětví a jednotlivých řemesel z různých měst, zjišťujeme jednak pozitivní zpracovávání třídicích hledisek, jednak nedbání nebo neznalost uznávaných postupů, což samozřejmě ztěžuje zobecňující soudy. Postup bádání způsobil, že četná obecná tvrzení — ve městech existovalo trojvrství patriciátu, střední vrstvy a chudiny; patriciát ovládal město po všech stránkách; husitská revoluce byla revolucí měst atd. — jsou vratká a hodnota pravděpodobnosti je velmi nízká. Naproti tomu jinde úhrn nových poznatků již dovoluje pokoušet se o zobecnění. Tak by bylo možné vytvořit alespoň hypotetický model horního města, jeho vzniku, vzestupu, skladby, života, ústupu a případných renesancí nebo zániku. Poznání Kutné Hory dovoluje formulovat alespoň křížové vazby typu: politická konsolidace v polovině 15. století — hospodářská rekonstrukce — rozvoj města s řadou větví, například: bohatý patriciát — mecenášství — rozkvět umění, ale též: hospodářství — sociální diferenciacie — konflikty — represe, se vzájemnými dalšími vazbami. Jiným příkladem by mohl být model morové epidemie s postižením netušených souvislostí jevů od nemoci přes sociální důsledky až po výtvarné umění.²⁷⁾

V systémové metodě je možné integrovat veškeré starší koncepce, přístupy a metody, které se v ní jeví jako dílčí. V městské historiografii středověku to platí o právním přístupu, sociálních a hospodářských dějinách, dalších jejích odvětvích, i o přístupu strukturálním. Téměř všechny jevy a procesy, jež zahrnuje nebo zahrne systémová metoda, byly již v městské historiografii různými způsoby dotčeny. Někde jde skutečně jen o vyjádření týchž skutečností novými termíny. Například sociologické termíny statika a dynamika, vztah, interakce se objevují v nových označeních nebo interpretacích. Zároveň ovšem nejde o pouhá slova, ale o funkční pojmenování a zejména konkrétní využití. Obdobně to platí o modelech, které se užívají v městské historiografii odedávna. V prosté podobě k nim náležejí grafy, nákresy, schémata.²⁸⁾ Zhuštěnou sumu informací přinášejí v různém stupni mapy a plány. Propracovanější modely ať již pro konkrétní dobovou situaci,²⁹⁾ anebo jako zobecnění složitějších procesů³⁰⁾ jsou zatím vzácné. Při této kontinuitě má u systémového přístupu zásadní význam skutečnost, že se přechází od pouhého popisu k metodicky zpracované interpretaci strukturálních vazeb i časového pohybu a proměn. Systémová metoda klade na historiky vysoké nároky a nejed-

²⁷⁾ Látku k tomu podává Eduard MAUR, *Morová epidemie roku 1380 v Čechách*, HD 10, 1986, s. 37–71.

²⁸⁾ Například Josef PETRÁŇ a kolektiv, *Dějiny hmotné kultury I. 1–2*, Praha 1985, zejména z oblasti výstavby, obrany a hospodářství našich měst.

²⁹⁾ Například města ve schématu tábořské strany v letech 1427–1434. František ŠMAHEL, *Organizace a skladba tábořské strany v letech 1420–1434*, HT 9, 1987, s. 48.

³⁰⁾ Například Lučka KLUSÁKOVÁ, *Evropská města na práhu kapitalismu*, s. 131 — obecný model vývoje města, s. 134 — obecný model vývoje městské sítě; *Dějiny hmotné kultury I.2*, s. 700 — model soukenictví.

nou odhalí jejich prohřešky. Spolu s městskou typologií by měl systémový výklad ve vyšší fázi poznání určovat alespoň do jisté míry charakter těch měst, jež mají chudší prameny. Obecná mezerovitost dochovaných pramenů k dějinám středověkých měst ovšem znamená vážnou překážku, jež omezuje úplnost informací a tím i výsledného poznání. Konečně je významné, že systémová metoda by měla vylučovat různé ideologické predestinace a směřovat tak k objektivnímu postižení skutečnosti.

4) Má-li být uplatňována systémová metoda, je nezbytné alespoň v podobě pracovních hypotéz vymezit pojmy města, jeho funkcí a typů.

V naší historiografii³¹⁾ se dlouho uplatňovala definice města V. Vojtíška, vycházející z právního pojetí měst, ale v širší formulaci přihlízející i k jejich dalším funkcím.³²⁾ V posledním období učinili náběhy k nové definici J. Tomas,³³⁾ V. Hrochová,³⁴⁾ L. Kobyolková—V. Kubišová,³⁵⁾ v jiné podobě pak V. Scheufler.³⁶⁾ Na druhé straně, i s přihlédnutím k obdobným pokusům v jiných zemích, se projevila skepse k definici měst, kterou nejvýrazněji vyjádřil J. Kejř.³⁷⁾ Bylo již uvedeno, že vymezení měst je nezbytné. Ostatně každý, kdo se městy zabývá, má určitou představu města a bylo by možné ji z jeho prací vyabstrahovat a zkonstruovat. I při uvědomění si všech předchozích nedostatků a trvajících úskalí je třeba se o definici města pokoušet.

Nesporné je, že město je druh lidských sídlišť, a to vyššího vývojového typu. Můžeme proto od počátku mluvit o sídlištním systému. Ve starověkých i středověkých společnostech postupoval vývoj pravidelně od lovectví a pastevectví ke stálejším zemědělským osadám a později k vytváření tržních středisek, kde bylo možné směřovat zemědělské a řemeslné výrobky. Vedle různých specifických sídelních útvarů dospíval vývoj k sídlištním městského typu, a to nerovnoměrně. Jen v některých zemích byl přebírán nebo dobyvateli uplatňován sídlištní typ města bez naznačeného dlouhého vývoje. Přitom vznik měst nebyl samozřejmý vývojový znak feudální společenské formace. Dokonce se této formaci s jejím základním protikladem feudála a poddaného vymyká a je tam pokládán za cizí prvek. Kdyby tento výrok klasiků marxismu byl brán doslovně, byl by prostě chybou myšlenkové konstrukce, neboť alespoň v Evropě bylo město v období feudalismu nepochybnou skutečností. Jestliže však město chápeme jako složku společnosti, která kvasivým způsobem přispívala ke vzniku vyšší kapitalistické formace a tím feudalismus rozleptávala a pomáhala překonávat, pak označení města jako cizího prvku nabývá pozitivního významu. V českých zemích byla města od vrcholného středověku

³¹⁾ Také zde uvádím jen výběr názorů.

³²⁾ V. VOJTÍŠEK, *O českých městech*, s. 5; *Z právních dějin československých měst*. In: *O našich městech a patrimoniích* . . . , Praha 1934, s. 3.

³³⁾ Jindřich TOMAS, *Sídlištní aglomerace tržního typu v raném českém středověku*. In: *Historický vývoj českých měst* . . . , Praha 1970, s. 14.

³⁴⁾ V práci o byzantských městech uvedené v poznámce 9.

³⁵⁾ V práci uvedené v poznámce 9, s. 578—585.

³⁶⁾ V. SCHEUFLER, *Nástin klasifikace českých měst*. In: *Venkovské město*, s. 11 až 13 (spíše charakteristika); K. FOJTÍK, *Úloha venkovského města*, tamtéž, s. 13 až 16.

³⁷⁾ Jiří KEJŘ, *Nad počátky našich měst*, ČSČH 24, 1976, s. 377—380; TÝŽ, *O počátcích pražských měst*. In: *Najstaršie dejiny Bratislavy*, Bratislava 1988, s. 229—231. Tamtéž zejména západoněmecká literatura k této otázce.

neodmyslitelnou a integrální složkou feudální společnosti. V menším počtu vznikala prvotní nevyzrálá města již v období raného středověku a dokonce i v obdobích ještě starších. Vznikem měst se uplatnil i v českých zemích nejvyšší typ lidských sídlišť, který podstatným způsobem obohatil strukturu společnosti, přispěl k jejímu pokroku a v některých obdobích pro ni nabyl klíčového významu.

Ve městech narůstalo množství prvků a vztahy a procesy, které odtud vznikaly, se stávaly stále složitějšími. Tento pohyb se snažíme postihnout v podobě hlavních funkcí, které chápeme ve smyslu sociologickém jako pravidelné vztahy prvků určující provoz města a jeho vývoj. Funkce se vytvářely v dobově a prostorově proměnlivé podobě a zároveň se stávaly jeho určujícími znaky. Některé z těchto funkcí mohly také být v zárodečné formě bezprostředními motivy vzniku města. Z hlediska našeho poznávání měst jsou jejich základní funkce zároveň kritérii městskosti.

Dnes lze již sotva pochybovat o tom, že rozhodující funkcí města, jež také podmiňovala jeho vznik, byla funkce ekonomická. Vznik města souvisel s hospodářským procesem dělby práce, zejména s jejími vyššími fázemi. Znamenalo to vyčlenění řemeslné výroby a obchodní směny jako zvláštních hospodářských odvětví, která se pak mohla rozvíjet k vyšším vývojovým stupňům. Naopak existenci města nelze zužovat na jeho ekonomickou funkci, neboť město představovalo celek složitější struktury.

Postavení města silně ovlivňovalo přírodní prostředí a poloha v krajině. Některá města vznikala spontánně na vhodných místech ze starších sídlišť prostšího typu, u jiných rozhodovala o umístění racionální volba. V obojím však působila určitá zákonitost, v níž se uplatňovaly přírodní podmínky. Tyto motivy se však projevovaly i v provozu města, ve formování jeho užšího i širšího areálu, v jeho vztazích k zemědělskému zázemí i k dalším městům a jiným složkám společnosti v bližších i vzdálenějších okruzích. Ve vzniku i provozu města tak zřetelně pronikala jeho funkce v krajině. V obecnějším rozsahu lze mluvit o urbanizační struktuře krajiny.

V hierarchii a struktuře sídlišť se stávala hlavním protikladem města vesnice. Tento protiklad nabýval od počátků velmi vyhraněné podoby a ideologizoval se v duchu vládnoucích mentalit a myšlenkových soustav. Již ve středověku bylo spatřováno ve městě středisko zla, jež mělo historický původ u Kaina, který založil podle bible první město, a idealizována vesnice jako sídlo prostého nezkaženého člověka. Tento antagonismus měl pradávno kořeny, vracel se v dalších stoletích a žije i v současné době v hesle světové vesnice v ideologii krajních politických směrů, vznikajících v rozvojových a zaostalých zemích.

V protikladu k vesnici vyrůstalo město po stavební stránce jako útvar mnohem náročnější a diferencovanější. Od pouhé ochrany před nepřízní přírody vypěla primitivní obydlí ve městech ve výstavné domy, k čemuž pak přistupovaly velké veřejné budovy. Zevně především architektonický ráz činil město městem. Sídliště městského typu se stalo perspektivním sídlištěm lidské společnosti.

Po celý středověk a dlouho do novověku poskytovalo město svým obyvatelům větší bezpečnost díky pevnostnímu systému a vnitřní organizaci městské hotovosti, které vytvářely jeho vojenskou funkci. Spolu s městským hospodářstvím znamenala základ politického významu měst. Jejich

zápas o prosazení, udržení i plnější uplatnění náležel ke klíčovým problémům feudální epochy a různé nárazy již v pozdním středověku předznamenávaly budoucí proměnu společnosti. Proto lze právem mluvit o politické funkci měst. Specifický příklad vyhraněné politické funkce se širokou škálou důsledků pro další stránky života města poskytovalo sídelní město panovníka, případně hlavní město země.

V městském útvaru narůstala společnost do složitějšího uspořádání než v malé a prosté vesnici. Početná řemesla, obchodní živnosti, městská správa, církve, škola a další zařízení sloužily nejen potřebám obyvatel, ale vytvářely též novou městskou společnost se složitějšími vztahy a nesporně vyššího typu než ostatní sídlištní útvary. Tato městská společnost měla zásadní význam i pro další vývoj celé společnosti feudálního státu. Město tím nabývalo zvláštní funkce sociální.

Hospodářské a sociální vztahy i potřeba správy města podle určitých zásad nezbytně vyžadovaly právní řád. Soubor ustanovení městského práva s výrazným principem samosprávy měl základní význam pro fungování města, ale i pro veškerou feudální společnost, vývojově potom i pro další epochy. Město tím vykonávalo jak samo o sobě, tak v širším dosahu funkci právní, která různými způsoby souvisela zejména s funkcí politickou.

Vesnice měla svou prostou kulturu. Město přineslo nové možnosti, jež vedly k jejímu zmnožení a prohloubení. Značnou roli tu hrála diferenciací společnosti, volný čas v různých podobách u jednotlivých vrstev, jakož i role církve. To vše opravňuje mluvit o kulturní funkci města, rovněž s vývojovou dimenzí obecného dosahu.

Městský organismus nemohl zůstat nedotčen institucí tak významnou, jakou byla ve středověku církve. Ve větších městech, ale nejednou i v menších, nebyl jen farní či děkaný kostel, ale též kláštery, zejména dominikánů a františkánů. Tyto kláštery nemohly existovat v sídlištních vesnického typu, a proto již zjištění kláštera v určité lokalitě je spolehlivým kritériem její městskosti. Města zároveň znásobovala možnosti působení církve, kde se s kulturními vlivy prolínaly složky ideologické, hospodářské a mocenské.

K základním funkcím středověkého města českých zemí, které byly právě uvedeny a které vytvářely nový způsob života a novou městskou mentalitu obyvatel, přistupovaly některé další, buď úzce specifické, anebo méně výrazné. Ani základní funkce nebyly zastoupeny ve všech městech v úplnosti a ve stejné intenzitě. Přes společné rysy bylo každé město individuální, nezaměnitelné s jiným. Proto je velmi nesnadné utřídít je do skupin, aby alespoň takto bylo možné zvládnout jejich mnohost. Dosavadní třídění a pokusy o typologii měst vycházely většinou jen z některého, byť základního znaku, anebo z několika znaků.

Rozdíly mezi městy se projevovaly tak zřetelně, že k jejich třídění docházelo již ve středověku. Jako samozřejmé se nabízelo dělení podle vrchností: města královská a královská věnná, poddanská se zvláštním druhem panovnických měst komorních, při čemž podle postavení vrchností se poddanská města dále dělila na církevní (biskupská, klášterní), šlechtická a později i městská. Zároveň se rozlišovala velká města (civitates) od městeček (oppida). Města se třídila i podle dalších znaků, například na hrazená a nehrazená, nebo podle právního postavení.

Původního třídění měst se dlouho užívalo i v novodobé historiografii a dalších vědách. Teprve v našem století vznikají pokusy o utřídění měst podle vědeckých kritérií, o městskou typologii. Vedle obecně zaměřené typologie M. Webera se uplatňuje zejména třídění měst Horsta Jechta, které je zaměřeno na města středověká, případně raně novověká. Vychází z hospodářského charakteru měst a snaží se postihnout i odpovídající strukturu sociální. Pro naše města upravil toto třídění Josef Janáček.³⁸⁾ Nově se pokusil o utřídění měst V. Scheufler.³⁹⁾

Hospodářská a sociální struktura je nepochybně důležitý a mnohdy i základní znak města, nevyjadřuje však plně jejich charakter. Cestu k utřídění a typologii měst poskytují jejich funkce, jejich početnost a kvalitativní povaha. Je třeba připomenout, že jde výlučně o města českých zemí ve 13.–15. století, mezi nimiž se například výrazně exportní město nevyskytovalo. Podle uvedených hledisek docházíme k těmto hlavním typům:

U sídelních, případně hlavních měst zjišťujeme plné zastoupení všech hlavních funkcí, a to ve velmi rozvinuté podobě. Patřila k nim Praha, v menší míře a omezeném časovém úseku Brno a Olomouc, v dalším odstupu městská sídla biskupských a nejpřednějších šlechtických vrchností.

Stará kategorie královských měst má své trvalé oprávnění, neboť u nich byly zastoupeny všechny nebo alespoň většina hlavních funkcí. Přímé podřízení panovníkovi jim zaručovalo vyšší právněpolitické postavení a umožňovalo výhodnější uplatnění v oblasti hospodářské.

O poddanských městech platí v podstatě inverzní charakteristika královských měst. Ve většině z nich byly hlavní funkce méně rozvinuté a vždy ani nebyly všechny zastoupeny. Všeobecně tam mělo zvýšenou úlohu zemědělství. Při početnosti měst tohoto typu se nejrozvinutější z nich přibližovala slabším městům královským a některá nenaplňovala charakter městského sídliště.

Mezi poddanskými městy se již ve středověku začínala odlišovat městečka, pro která byla charakteristická značná redukce městských funkcí, takže se někdy podobala větším vesnicím. Tato kategorie měst je zatím nejméně propracována.

Konečně je třeba odlišit kategorii měst s dominantní funkcí, mezi něž náležela zejména města horní, lázeňská, se silnou říční dopravou, za husitské revoluce i města revoluční. Oprávněnost této kategorie je zřejmá, i když jinak šlo o města královská nebo poddanská.

Uvedené kategorie umožňují v podstatě jednoznačné zařazení všech měst. Výjimkou jsou ta města, kde se průběhem doby měnilo jejich postavení i jednotlivé funkce. Vedle moravských královských měst postihovaly hluboké změny zejména města horní.

Nyní je snad již možné pokusit se o definici, která ovšem i nadále má především pracovní povahu: České středověké město bylo vývojově vyšším druhem lidského sídliště, které mělo funkce ekonomickou, geografickou, stavební, vojenskou, sociální, politickou, právní a kulturní, jejichž

³⁸⁾ Josef JANÁČEK, *Řemeslná výroba v českých městech v 16. století*, Praha 1961, s. 184 an.

³⁹⁾ Viz poznámku 36.

scouhrn vytvářel v každém městě specifickou strukturu a vyhraňoval skupiny měst k určitým typům. Toto čtyřsměrné vymezení města jako druhu lidského sídliště, jeho hlavních funkcí, specifické struktury a typů umožňuje zahrnout pod jeho pojem sídliště v dostatečné šíři i v potřebném omezení a zároveň přihlížet jak k hlediskům diferenačním, tak zobecňujícím.

Raně středověká nebo i pravěká sídliště, která měla městský charakter, ale jejichž funkce se dosud plně nerozvinuly, bývají nazývána rovněž města, předlokační města nebo „protoměsta“. Jde o města jiných dějinných etap, která by bylo třeba samostatně přesněji definovat. Pokud existovala v českých zemích, což se týká keltských oppid, hlavních středisek Velké Moravy a Prahy od 10. století, je účelné pro ně užívat názvu „prvotní města“.

5) K prvním předpokladům uplatnění systémového rozboru náleží znalost počtu a rozložení měst a městeček. Ani v této prostší rovině dosavadní historiografie nepřipravila půdu dostatečným způsobem. Vznikla řada velmi cenných studií sídelní povahy, první náběhy ke zpracování měst podle krajů, ale dospíváme k překvapivému zjištění, že dosud nebyly známy přesnější celkové počty měst alespoň k hlavním časovým mezníkům.

Bylo věnováno dosti úsilí na zjištění celkového počtu sídlišť, ale města přitom ustupovala do pozadí. Přitom některé náběhy se týkají pouze Čech, zejména v souvislosti se zjišťováním počtu obyvatel,⁴⁰⁾ zatímco pro Moravu a část Slezska, jež dnes náleží k našemu státu, je pokusů ještě méně nebo vůbec chybějí.

Pro Čechy se objevují první spolehlivější, ale stále ještě rozkolísané počty měst od 16. století. Kupodivu se velmi přiblížil ke skutečnosti Václav Hájek z Libočan, který v seznamu uvedl 421 měst.⁴¹⁾ V moderní historiografii odhadl R. Nový počet poddanských měst a městeček v době předhusitské na 290.⁴²⁾ K prvnímu přesnému číslu, alespoň pro dnešní Západočeský kraj, dospěl J. Pelant počtem 75 měst,⁴³⁾ což znamená vůči R. Novému u poddanských měst o 12 více.

Na vznik měst a městeček působily rozmanité okolnosti obecného i specifického charakteru, kterými se zde nemůžeme zabývat. Omezujeme se na zjištění, že během středověku se vytvořila v českých zemích hustá síť těchto sídlišť, jejíž růst zachycujeme k rokům 1300, 1400 a 1500. Rok 1300 vyjadřuje výsledek první fáze zakládání měst a městeček v přemyslovském období, druhý mezník 1400 situaci před husitskou revolucí, rok 1500 stav na přelomu středověku a novověku.

Východiskem byl dnes nejúplnější soupis městských sídlišť podaný v soupisu městských znaků.⁴⁴⁾ Ukázalo se však, že jeho údaje o vzniku i charakteru městského sídliště ve středověkém období jsou v řadě pří-

⁴⁰⁾ Zdeněk BOHÁČ, *Postup osídlení a demografický vývoj českých zemí do 15. století*, HD 12, 1987, s. 70; Eduard MAUR, *Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota*, HD 5, 1971, s. 25–28.

⁴¹⁾ E. MAUR, *Historické zprávy*, s. 27.

⁴²⁾ Rostislav NOVÝ, *Poddanská města a městečka v předhusitských Čechách*, ČSČH 21, 1973, s. 73.

⁴³⁾ Jan PELANT, *Města a městečka Západočeského kraje*, Plzeň 1984, s. 13.

⁴⁴⁾ Jiří ČAREK, *Městské znaky v českých zemích*, Praha 1985.

padů nepřesné. Proto údaje byly korigovány podle dalších souhrnných pomůcek, zejména zemskými místopisy, soupisy místních jmen, dílčími soupisy a posléze i speciální regionální literaturou. Je pochopitelné, že k sestavení přehledu i map nemohl být podniknut pramenný výzkum ke každé městské lokalitě, jejíž charakter není bezpečně ověřen.

Vypracování přehledu a map naráželo na řadu potíží. Dosavadní literatura k jednotlivým městům má různou kvalitu a v řadě případů neumožnila spolehlivé určení povahy sídliště k uvedeným časovým mezníkům. Jde jednak o určení městského charakteru sídliště vůči vsím, jednak o jeho kategorii, zejména o rozlišení města a městečka. I v nových hodnotných městských monografiích zjišťujeme proměnlivé označování bez náležitého zdůvodnění. Tím horší je situace tam, kde je k dispozici jen starší literatura, neboť například většina starších svazků Vlastivědy moravské je k těmto účelům nepoužitelná. Další nejistota vzniká z dočasněho zániku městského sídliště, jeho poklesu na ves nebo opětového vstupu. Někde pak vůbec chybějí prameny, takže buď nelze sídliště k danému mezníku prokázat, nebo určit jeho charakter. Bylo proto nutné odvažovat se i odhadů podle povahy osídlení a vývoje oblasti. V řadě případů zůstává otazník, v mapách výslovně nevyjádřený. Je třeba počítat s tím, že zjištěná čísla mohou být dalším badáním zpřesněna, ale tolerance by neměla překračovat 10%. Nicméně i v této podobě mohou být čísla tabulky i jejich mapové zobrazení relativně spolehlivým východiskem rozboru.

Podle takto sestaveného soupisu dospíváme k celkovým číslům královských a poddanských měst i městeček a k jejich vyjádření v mapách.

	1300				1400				1500			
	královská (zeměpanská) města	poddanská města	městečka	celkem	královská (zeměpanská) města	poddanská města	městečka	celkem	královská (zeměpanská) města	poddanská města	městečka	celkem
Čechy	32	37	95	164	37	64	262	363	39	83	296	418
Morava	18	19	38	75	12	38	118	168	6	47	152	205
Slezsko	6	4	3	13	6	10	9	25	5	14	8	27
úhrnem	56	60	136	252	55	112	389	556	50	144	456	650

V Čechách se vytvořila do roku 1300 téměř úplná osnova tří desítek královských měst. Určovala ji jednak stará sídelní oblast podél Labe, dolní Vltavy a Ohře, jednak pásma podle zemských hranic. V jihozápadním pásmu ležely v první linii u hranic České Budějovice, Vodňany, Sušice, Klatovy, Stříbro, Tachov, Cheb, ve druhé linii Písek a Plzeň. Na severozápadě tvořily první linii od Chebu Loket, Kadaň, Most, Ústí, druhou Žatec, Louny, Litoměřice. Vně těchto oblastí a pásem vznikl jen Beroun a Rakovník. Bez královských měst a vůbec chudá na města

MAPA MĚST A MĚSTEČEK V ČESKÝCH
ZEMÍCH K ROKU 1300

Navrhl F. Hoffmann Kreslil B. Stehlik

MAPA MĚST A MĚSTEČEK V ČESKÝCH
ZEMÍCH K ROKU 1400

Navrhl F. Hoffmann Kreslil B. Stehlik

MAPA MĚST A MĚSTEČEK V ČESKÝCH ZEMÍCH K ROKU 1500

Navrhl F. Hoffmann Kreslil B. Stehlík

HLAVNÍ ZMĚNY JMEN MĚST

DNEŠNÍ JMÉNO STŘEDOVĚKÉ JMÉNO

- Bělá pod Bezdězem - Nový Bezděz
- Benátky nad Jizerou - Nové Benátky
- Branná - Kolštejn
- Břidličná - Frýdlant nad Moravicí
- Český Stomburk - Křemelice, Střimice, Sternberk nad Sázavou
- Gottwaldov - Zlín

- Havlíčkův Brod - Smlův Brod
- Horní Dvořítě - Německý Brod
- Jeseník - Frývaldov
- Jestřebí (o. Česká Lipa) - Krušina
- Karlovy Vary - Teplé Lázně
- Kašperské Hory - Hory Zlaté Perkrejchnštejn
- Krajková - Kocengryn
- Krásné Údolí - Sontal
- Klížová - Krucemburk
- Letohrad - Kyšperk
- Měděnec - Kupferberk
- Nový Malín - Frankštát
- Odry - Vyhnanov
- Pramany - Sangerberk
- Purkarec - Karlshaus
- Rýžoviště - Brunzeř
- Sázavka - Smrdov
- Sokolov - Falknov
- Staré Město pod Landštejnem - Landštejn
- Starý Bohumín - Bohumín, Bohunčín
- Stíly - Silperk

- Zlaté Hory (o. Benešov) - Kamberk
- Zlaté Hory (o. Bruntál) - Cukmantl
- Začalč - Bornflös, Bernstadt
- Žulová - Frýdberk

- město královské
- město
- městečko

i městečka zůstala západočeská vysočina na západ od Plzně a Rakovníka, střední Povltaví, oblast odtud na východ a hornatá část severních Čech. Hlavní příčinou nižší úrovně městského osídlení tam byly méně vhodné přírodní podmínky. Počet královských měst se zvýšil do sklonku středověku téměř na čtyřicet.

Mnohem živější pohyb se projevoval u poddanských měst a městeček. Do roku 1300 jich vzniklo 132 a značný podíl na tom měla církevní založení klášterní a biskupská. Během 14. století dostoupila k prvnímu vrcholu zakladatelská aktivita šlechty, takže do husitské revoluce se počet poddanských měst a městeček více než zdvojnásobil. Další vlna zakládání během druhé poloviny 15. století upravila jejich stav téměř na čtyři stovky.

U městské sítě v Čechách na ploše 52 000 km² a přibližně s 1 900 000 obyvatel se projevovala zřetelná vertikální hierarchie. Praha jako hlavní město i všemi dalšími funkcemi výrazně převyšovala ostatní města. Její vliv zasahoval do všech měst v Čechách a měl různou intenzitu a podobu podle jednotlivých městských funkcí. Velikost Prahy působila tlumivě na vznik měst v bližším prostoru, ale i na menší růst těch, jež tam navzdory jejímu vlivu vznikla. Nejbližší města — Mělník, Český Brod, Beroun, Rakovník, Slaný — nepřekročila úroveň menších měst a některá nedosahovala ani 1000 obyvatel. Po hospodářské stránce se vytvořila kolem Prahy menší oblast pro její zásobování, ale kromě toho vznikla i velká oblast zemská, která souvisela s vlivem hlavního města.

Na královské město připadalo v průměru 1350 km² plochy. Určitá prostorová pravidelnost se projevila v rozmístění čtyř předních měst — Litoměřic, Hradce Králové, Českých Budějovic a Plzně — která předstihovala ostatní hospodářsky a měla i značný vliv ideový a kulturní. Zbývajícím královským městům se přibližovala dosahem působnosti i přední města poddanská. Do čtvrté vrstvy náležela ostatní poddanská města a do poslední městečka. Úhrnem připadala na město nebo městečko průměrná plocha kolem 130 km². Nastávaly samozřejmě vzestupy i poklesy podle jednotlivých kategorií a projevovaly se rozdíly podle krajů.

Morava měla koncem 13. století 18 královských měst a téměř stejný počet poddanských. Také tam se dotvářela městská síť během 14. století a do konce středověku převýšil počet měst a městeček dvě stě.⁴⁵⁾ Ve srovnání s Čechami došlo k podstatné redukci královských měst, kterých na konci středověku zbylo pouze šest.

Geograficky nebyla ani na Moravě městská síť pravidelná. Rozložila se do dvou oblastí, jednak na severu, jednak na jihu země, přičemž střední horizontální pásmo mělo města jen ojedinělá. Jižní oblast vděčila za městskou prosperitu zejména intenzivní zemědělské výrobě s vinařstvím, severní zaostávala za jižní, ale určitou měrou ji ovlivňovalo hornictví. Střední značně zalesněné pásmo Českomoravské vrchoviny a Dražanské vysočiny až na výjimky takové možnosti neposkytovalo.

Další závažný rozdíl vůči Čechám spočíval v prostší vertikální hierarchii. Z původních sídel údělných knížat nabyla převahy Olomouc a Brno,

⁴⁵⁾ Podrobněji se zabýval městskou sítí na Moravě Jaroslav MAREK, *Městská síť na Moravě v 15. a 16. století* (Studie o moravské společnosti v době jagellonské I.), ČMM 90, 1971, s. 281—303.

ale žádné z obou měst nedosáhlo takového rozhodujícího vlivu v zemi jako v Čechách Praha. Dominovala čtveřice předních královských měst, vedle Olomouce a Brna ještě Znojmo a Jihlava, jež byla sice v průměru větší než přední česká města, ale oblastmi vlivu v městské síti se od nich příliš nelišila. Zbývající vrstvy měst a městeček byly obdobné jako v Čechách.

Morava s dnešní částí Slezska měla kolem 900 000 obyvatel. Přibližnému poměru k Čechám 1 : 2 odpovídal i počet měst, ale podle plochy se jeví hustota poněkud vyšší, neboť na město nebo městečko připadalo průměrně jen 112 km².

V dnešním Slezsku, v podstatě v knížectví Těšínském a Opavském, z nichž druhé dlouho náleželo k Moravě, vznikly ve středověku necelé tři desítky měst a městeček. Zprvu rychlý postup urbanizace později ve srovnání s Moravou a Čechami ztrácel na intenzitě.

Ve středověku se tedy vytvořil v českých zemích makrosystém 650 měst a městeček, který kromě zmíněných hlavních znaků podle země měl i další specifické rysy podle hledisek časových i prostorových. I když zatím nejsou spolehlivé srovnatelné údaje ze všech sousedních zemí, je zřejmé, že středověká urbanizace českých zemí dosáhla vysokého stupně. Zakládání měst pokračovalo i v novověku, zároveň však některá zanikala nebo poklesla na vesnice. Úhrnem existovalo v českých zemích do dnešní doby více než 1200 měst a městeček.

Středověká městská síť v mnohém navazovala na starší sídlištní strukturu, ale zároveň se přizpůsobovala novým podmínkám. Ukazovalo se, že danému prostoru odpovídal podle dobových podmínek optimální počet sídlišť určitého typu, v určitém prostorovém rozložení a hierarchii.⁴⁶⁾ Město mohlo úspěšně existovat jen v určité vzdálenosti od sousedních měst. Zvláštní pozornosti zaslouží vztah většího města a blízkých malých měst a městeček. Poněvadž základní dispozice trvaly, navazovalo se při počátcích měst často na starší střediska řemeslnické a tržní povahy, i když vlastní volba místa posunula nové město do určité vzdálenosti od staršího střediska. V přísném slova smyslu téměř nebylo měst založených „na zeleném drnu“ či „na novíně“, neboť při funkčním chápání kontinuity téměř každé město mělo svého předchůdce.

Sídlní souvislosti však můžeme sledovat i dále do minulosti. Na hlavní i menší střediska Velké Moravy navázala od 11. století hradiště hradske soustavy a od 13. století města: Mikulčice — Hodonín, Pohansko — Břeclav, Hradiště u Znojma — Znojmo, Staré Zámky u Líšně — Brno, Velehrad (Staré Město) — Spytihněv a Uherské Hradiště, Hradisko u Olomouce — Olomouc, Předmostí — Přerov. Četná města v Čechách navazovala na hlavní knížecí i na další hradiště. Je však možné pokročit ještě do starších vývojových etap. Návaznost sice chybí u známých keltských oppid, ale rozvinutá středověká síť měst a městeček při zmíněném funkčním chápání kontinuity má sídlní souvislost s řadou sídlišť ještě starších kultur. Středověká síť měst a městeček tak navazovala na starší sídlištní vrstvy krajiny a zároveň se stala stabilní základnou hospodářského a kul-

⁴⁶⁾ K tomu srovnej zejména podle průzkumu v severozápadních Čechách Jindřich TOMAS, *Litoměřický městský region ve středověku*, Ústecký sborník historický 1979, s. 61—82, s názornou mapkou.

turního života pro další století, kdy ovšem procházela různými proměnami.

Připomenutím sídelní kontinuity jsme již překročili vypovídací meze našich map, které jsou dány nedostatečnou informační základnou. Ukázalo se například, že u měst a městeček nelze vyznačovat rok nebo alespoň přibližnější údaj o vzniku, neboť dosažitelná data jsou velkým dílem nespolehlivá.⁴⁷⁾ Budoucí přehledná mapa městské sítě by měla mít zevrubnější údaje o krajině (zalesnění, další řeky, cesty), o prostorových vztazích sídlišť, přesnější časová určení a alespoň některé údaje podle hlavních městských funkcí. Aby se dospělo k náročnějšímu rozboru městského makrosystému, je třeba rozšířit poznatkovou základnu ve směru časovém, prostorovém i věcném a užít složitějších metod interpretace.⁴⁸⁾ Ještě obtížnější úkoly čekají při studiu infrasystému, které by se mohlo orientovat podle uvedených hlavních městských funkcí. Jak již bylo připomenuto, je nezbytný postup interdisciplinární a zároveň by těmito směry měla postupovat i regionální městská historiografie.

6) Je možné namítnout, že k mapám měst i k některým z dalších naznačených úkolů by se došlo i v mezích dosavadních směrů městské historiografie a bez zbytečného teoretizování. K tomu by bylo možné využít i skutečnosti, že zde mohly být podány jen úvodní poznámky k uplatnění systémové metody při studiu středověkého města, která musí být teprve propracována. Její přednosti a přímo nezbytnost uplatnění potvrdí teprve budoucnost. Konkrétní práce také ukáže, zdali systémový přístup je jen jednou z metod, anebo přímo směrem studia středověkého města. Ale i z podaného náčrtu vývoje městské historiografie, z úrovně nashromážděné poznatkové látky, ze směrů potřebného studia a konečně i z příkladu poznávání a vyjádření městského makrosystému je zřejmé, že má-li se dospět k hodnotnějším výsledkům, je třeba jít novými cestami. Historik by neměl pokládat systémový rozbor ani za hrozbu nových termínů a nezvyklých postupů ani za mechanickou schematizaci. Systémový rozbor vytváří vlastně komplexní program výzkumu středověkého města. Konečným cílem je však poznání, jak žil ve středověkém městě člověk. Cesta k hlubšímu poznávání bude stejně obtížná jako v nejnáročnějších společenských i přírodních oborech. Ve vyšších fázích této cesty se věda setká s uměním, jako tomu bylo v historii vždy v minulosti. Při spolupráci řady vědních oborů v poznávání středověkého města by právě městská historiografie měla směřovat k těmto náročným cílům.

Zur Systemanalyse mittelalterlicher Städte

František Hoffmann

Der Einsatz der Systemanalyse erfordert eine Bewertung der Entwicklung der städtischen Historiographie und der angesammelten Erkenntnisse. Erst im Laufe der

⁴⁷⁾ Graf vyjadřující četnost vznikání měst po desetiletích sestavil podle údajů z 2000 měst H. STOOB, *Kartographische Möglichkeiten zur Darstellung der Stadtentstehung in Mitteleuropa, besonders zwischen 1450 und 1800*. In: *Forschungen zum Städtewesen in Europa*. Bd. 1: Räume, Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte, Köln—Wien 1970, s. 21; TÝŽ, *Die Ausbreitung der abendländischen Stadt im östlichen Mitteleuropa*, tamtéž, s. 112.

⁴⁸⁾ Srovnej například model vývoje městské sítě uvedený v poznámce 30.

letzten zwei Jahrhunderte war das Interesse an den Städten in der wissenschaftlichen Erkenntnis angestiegen. Seit der Zeit der Aufklärung widmete man hauptsächlich einzelnen Städten Aufmerksamkeit und diese dauert bis zur Gegenwart fort. Angefangen von der zweiten Hälfte des 19. Jh. tauchen allmählich Arbeiten über Städte in einer allgemeineren Auffassung auf. Nach und nach dominierte der juristische, wirtschaftliche und soziale, marxistische und in beschränktem Maße der strukturelle Aspekt. In den letzten Dezennien erhöhte sich das Interesse an den mittelalterlichen Städten in zahlreichen Wissensdisziplinen — in der Archäologie, Ethnographie, Geographie, Soziologie u. a. —, so daß man heute von einem interdisziplinären Zugang zu dieser Thematik sprechen kann. In der städtischen Historiographie gibt es aber sehr wenige Arbeiten über die Methodologie und Theorie dieses Faches.

Der durch diese Forschung zusammengetragene Stoff läßt sich nach den wichtigsten städtischen Funktionen zu einigen weitergefaßten Themenbereichen zusammenfassen: Umwelt, Aufbau, Verteidigung, Wirtschaft, Gesellschaft, Recht und Verwaltung, Kultur und Leben, Vermächtnis der mittelalterlichen Stadt. Diese Bereiche kann man in annähernd 40 Hauptthemen unterteilen. Es zeigte sich, daß die zusammengetragenen Erkenntnisse vom chronologischen, räumlichen wie sachlichen und allgemein qualitativen Standpunkt sehr ungleichmäßig sind. Diese Ungezogenheit wurde auch dadurch bewirkt, daß zum Unterschied von anderen Ländern kein Zentrum geschaffen wurde, das das Studium orientiert und zu einer systematischen Bearbeitung dieser Thematik beigetragen hätte.

Der systemische Zugang, der erhöhte Anforderungen an die Qualität der Erkenntnisse und an die Methoden ihrer Bearbeitung bedeutet, wurde einstweilen bei neuzeitlichen Städten angewendet. Im vorliegenden Beitrag wird seine Charakteristik geliefert und es werden auch die Voraussetzungen für seine Anwendung bei mittelalterlichen Städten angeführt. Es wird die Notwendigkeit betont, wiederum der historischen Tatsache Aufmerksamkeit zu widmen; zugleich werden die Möglichkeiten für den Ausdruck verschiedener Beziehungen und Prozesse angedeutet. Im systemischen Zugang werden alle älteren Konzeptionen, Methoden und Einstellungen integriert, die darin sich als partiell erweisen. Betont wird die Kontinuität der Forschung, zugleich aber der wachsende Anspruchscharakter, der mit dem Streben nach komplexer Interpretation der strukturellen Bindungen und der zeitlichen Bewegung und der Wandlungen zusammenhängt. Diese Ziele werden bei den mittelalterlichen Städten durch die Lückenhaftigkeit der erhaltenen Quellen limitiert.

Im Zusammenhang damit wird der Versuch unternommen, den Begriff der Stadt, ihrer Funktionen und Typen zu interpretieren. Die böhmische mittelalterliche Stadt wird als Entwicklungsmäßig höhere Gattung einer menschlichen Siedlung interpretiert, die eine ökonomische, geographische, bauliche, militärische, soziale, politische, juristische und kulturelle Funktion hatte; die Gesamtheit all dieser Funktionen schuf in jeder Stadt eine spezifische Struktur und schloß die einzelnen Stadtgruppen zu bestimmten Typen zusammen. Als Haupttypen der Städte betrachtet man Siedlungs- und Hauptstädte, königliche, untertänige Städte, Minderstädte und Städte mit dominierender Funktion.

Eine Voraussetzung für die Applikation eines systemischen Zugangs bildet u. a. die Feststellung der Zahl und Lokalisierung der Städte, denn auch solche grundlegende Voraussetzungen fehlen bisher. Bei der Erstellung einer Übersicht über die mittelalterlichen Städte bestätigten sich die Unzulänglichkeiten der bisherigen Forschung. Nichtsdestoweniger konnte man nach ergänzendem Studium eine Tabelle über die Zahlen der mittelalterlichen Städte nach Ländern und Hauptgattungen zu den J. 1300, 1400, 1500 zusammenstellen und die gehörigen Karten ausarbeiten. Erst die weitere systematische Forschung wird es möglich machen, diese Übersicht und die kartographische Darstellung durch weitere Daten zu bereichern und so eine Grundlage für eine anspruchsvollere Interpretation nach den Prinzipien der Systemanalyse an die Hand zu geben.

Der Einsatz der Systemanalyse zu den mittelalterlichen Städten bedarf erst noch einer gründlichen Bearbeitung. Die Systemanalyse schafft ein komplexes Forschungsprogramm für die mittelalterliche Stadt, aber erst die konkreten Arbeiten werden zeigen, ob es sich bloß um eine der Methoden oder direkt um eine Richtungsweisung für das Studium der mittelalterlichen Stadt handelt.